

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ XVIIII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

1. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XVIIII ԴԱՐԻ 50—70-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ: ԷԶՄԻԱՄՆԻ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՀԵՏ

Նադիր շահի ջանքերը ժամանակավորապես միայն կանխեցին պարսից պետության քայքայումը: Նրա սպանությունից հետո երկրում սկսվեց անիշխանություն, որը տեղեց շուրջ հիսուն տարի: Կենտրոնական իշխանության թուլացման հետևանքով աշխուժացան կենտրոնախույս ձգտումները, ավելի խորացան ներքին պառակտումները, և ֆեոդալական հակամարտ խմբավորումները կատաղի պայքար ծավալեցին իշխանության համար: Լավ է բնորոշել այդ խառը վիճակը XVIII դարի մի հայ անանուն ժամանակագիր. «Ապա զկնի կենազրաւ լինելոյ սորին (Նադիրի),—գրում է նա,—վեր ի վայր տապալեցաւ իշխանութիւնն պարսից, և բոլոր Պարսկաստան. մի զմիով ելանէին. իւրաքանչիւր խանք և երեւիք յիւրաքանչիւր տեղեաց շարժեցան, և իւրաքանչիւր մասնաւոր գաւառ գրեթէ մի մի թագաւորութիւն ցուցին զինքեանս. և յարեան ի վերայ միմեանց պատերազմաւ¹:

Գահակալական պայքարի մեջ սկզբում հաջողության հասավ Նադիրի եղբորորդի Ադիլը՝ խորասանում շահ հռչակելով իրեն: 1748 թ. նա տապալվեց իր եղբոր՝ Իբրահիմի կողմից, որը նույնպես երկար չմնաց իշխանության գլուխ: Նրան պարտության մատնեց Նադիրի թոռ Շահռուխը: Վերջինիս իշխանությունը ևս շատ կարճ տևեց: Մեշեդ քաղաքի շիա հոգևորականությունը դավադրությամբ գահընկեց արեց նրան և կուրացրեց: Շահ հռչակվեց Սուլեյման II-ը, բայց սա էլ տապալվեց: Կրկին իշխանության է կանչվում կուրացված Շահռուխը, բայց նրա փոխարեն, փաստորեն, կառավարում էր նրան շահ հռչակած Յուսուֆ-Ալի խանը, որի իշխանությունը, սակայն, դուրս չէր գալիս խորասանի սահմաններից²:

Իրանում քիչ թե շատ կայուն վիճակ ստեղծվեց Ջենդ ցեղի առաջնորդ Քարին խանի տիրակալության ժամանակ (1762—1779), որը գահից հեռաց-

¹ «Դիւան հայոց պատմութեան», գիրք Ժ, Թիֆլիս, 1912, էջ 157—158:

² См. Н. В. Пигулевская, А. Ю. Якубовский, И. П. Петрушевский, А. В. Строева, А. М. Беленицкий, История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в., Л., 1958, էջ 325.

նեկով իր ղրածո, Իսմայիլ III-ին, կառավարում էր երկիրը՝ բավարարվելով միայն վաթի (խնամակալ) անունով:

Կենտրոնական իշխանության բացակայության և գահի համար մղվող պայքարի հետևանքով շատ իշխողներ, հատկապես սահմանամերձ մարզերում, անկախություն ձեռք բերեցին: Դեռևս 1744 թվականին Նադիր շահի համաձայնությամբ Արևելյան Վրաստանում կառավարիչներ էին կարգվել Բագրատունյաց հարստության Վրաց ճյուղի վերջին շառավիղներից Թեյմուրազն ու նրա որդի Հերակլը, առաջինը՝ Քարթլիում, իսկ երկրորդը՝ Կախեթում: Այդ երկրները համարվում էին վալիություններ, իսկ նրանց կառավարիչներն անմիջապես ենթարկվում էին Իրանի գահակալին: Վրաց վալիները, որոնց նաև թագավոր էին կոչում, անդրկովկասյան խաների հետ համեմատած, ավելի արտոնյալ վիճակում էին: Նադիրի մահից հետո Քարթլին ու Կախեթը անկախանում են, իսկ 1762 թվականին Հերակլի գլխավորությամբ վրացական այդ երկու վալիությունները միավորվում են և զգալի ազդեցություն ձեռք բերում Անդրկովկասում:

Իրանում սկսված անիշխանության հետևանքով, փաստորեն անկախ դարձան նաև Արևելյան Հայաստանում և Ադրբեջանում կազմակերպված՝ Երևանի, Նախիջևանի, խոյի, Մակվի, Ղարաբաղի, Ուրմիայի, Գանձակի, Ղուբայի և մի շարք այլ խանություններ, որոնք ժամանակ առ ժամանակ արյունահեղ պայքարի մեջ էին մտնում միմյանց դեմ՝ իրենց տերիտորիալ ամբողջականության պահպանման կամ ազդեցության ոլորտներն ընդարձակելու համար:

Քաղաքական հեղհեղուկ պայմանների և հաճախակի դարձած ներքին կռիվների հետևանքով քայքայում էր ապրում Արևելյան Հայաստանի տնտեսությունը: Հատկապես դժվարին էր առևտրական քարավանների անցուղարձի և ոռոգման սիստեմի անխափան աշխատանքի ապահովումը: Արտակարգ պայմանները հնարավորություն էին տալիս իշխողներին նորանոր հարկեր դնելու բնակչության վրա:

Չափազանց ծանր կացություն էր ստեղծվել Արարատյան երկրում: Երեվանի խանը, մտահոգված իր իշխանության ամրապնդմամբ, ձգտում էր վերջնականապես ոչնչացնել հայերի դիմադրողական ուժը և առաջին հերթին՝ Նադիր շահի պաշտպանությունը վայելող հայ իշխանական տների շառավիղներին: Այդպիսիներից էր Մելիքջան Մելիք-Շահնաղարյանի որդի Մանուչարը, որը Նադիրի կողմից բարձրագույն պատիվների արժանացած հայ մեծամեծերից մեկն էր:

Երևանի խանը, երկյուղ կրելով, որ Մելիք-Մանուչարը «բազմացուցեալ զզօրս իւր տիրեսցէ ամրոցաց և բռնասցի յերկրին Արարատայ», Նադիրի մահից անմիջապես հետո՝ 1747 թվականի հունիսի 22-ին, Մանուչարին խաբեությամբ հրավիրում է Երևանի այգիներից մեկը և սպանել տալիս³:

Ազատվելով իր հայ հակառակորդից, Երևանի խանը, այնուամենայնիվ, ի վիճակի չէր իշխանությունը իր ձեռքում պահելու: Իրանի հյուսիսային մասերում անկախություն ձեռք բերած իշխանավորները, աչք ունենալով Արարատյան բարեբեր դաշտավայրի հարստությունների վրա, ձգտում էին գրավել այն: Դրանցից էր Նադիրի զորավարներից Մուհամմադ խան Կաջարը, որը 1749 թվականին զորքով շարժվում է Երևանի վրա, գրավում շրջակայքը և շրջապատում

³ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 2868, էջ 341ր:

բերոր. Երևանցիներն ստիպված օգնության խնդրանքով դիմում են Ժարթլ-Կախսթի թագավորներին՝ փոխարենը խոստանալով հարկատու դառնալ նրանց: Վրացական զորքը Թեյմուրայի և Հերակլի հրամանատարությամբ շարժվում է դեպի Երևան: Վճռական ճակատամարտը տանուլ տալուց հետո, Մուհամմադ խանը հեռանում է Երևանից՝:

Դրանից մի քանի տարի անց վրացական զորքը նորից է արշավում Արարատյան դաշտ՝ այս անգամ Երևանը Ազադ խանից պաշտպանելու համար: Վրացական զորքը պարտության է մատնում Ազադ խանին և զուրա քշում նրան Արարատյան երկրի սահմաններից: Սակայն այս ժամանակ Վրաստանը դեռևս թույլ էր և Երևանի խանությանը տևականորեն հարկատու պահելը բարդությունների հետ էր կապված: Քարթլիի ու Կախսթի միավորումից հետո Հերակլ II թագավորը մի քանի արշավանքներով (1762 և 1765 թթ.) ստիպում է Երևանի խանին կատարել Վրաստանի նկատմամբ ոտանձնած պարտավորությունները, սակայն այդ երկար չի տևում: Նա 1778 և 1779 թվականներին ստիպված է լինում նոր արշավանքներ կազմակերպել: Վերջին արշավանքի ժամանակ Հերակլը Վրաստան է տեղափոխում Արարատյան երկրի ութ գյուղերի՝ Հախուխի, Բլուրի, Ալեթլուի, Էվճիլարի, Քյալակարի, Շահրիարի, Ղուրդուղուլու և Աշտարակի բնակիչներին, որոնց բնակեցնում է Գորիում, Հավլաբարում և Սղնախում՝:

Հարկ է նշել, որ ձգտելով երկիրը հեռու պահել արշավանքներից ու ավերմունքից, էջմիածնի կաթողիկոսները հաշտարար միջնորդի դեր էին խաղում Երևանի խանի ու վրաց թագավորի միջև: Երկար բանակցություններից հետո 1781 թ. նոյեմբերին Հերակլ II-ի և Երևանի խանի միջև հաշտություն է կնքվում: Խանը պարտավորվում է տարեկան 3000 թուման հարկ և պահանջի դեպքում զինվորական օգնություն ցույց տալ Հերակլին: Հերակլը վերադարձնում է Վրաստան տարված գյուղացիների մի մասին և խոստանում վտանգի դեպքում օգնել խանին՝: Վրացական թագավորությունից հարկային կախման մեջ է ընկնում նաև Գանձակի խանությունը:

Անհանգիստ վիճակ էր ստեղծվել նաև Նախիջևանում: Ազիլ շահի կառավարման օրոք ծայրահեղ կեղեքված ժողովուրդը հրաժարվել էր ճանաչել պարսից իշխանությունը՝ հանձին Նադիրի կողմից նշանակված Մուհամմադկուլի խանի: Ապստամբները, որոնք գլխավորապես կենտրոնացել էին Աստալառ հայկական գյուղում, օգտագործելով տեղանքի պայմանները, զորեղ դիմադրություն են ցույց տալիս խանին: Հնարավորություն չունենալով ճնշել ապստամբությունը, անօգնական մնացած խանը փախչում է երկրից: Նրա փոխարեն խան է նշանակվում տեղի աղաներից Հեյդարկուլին, որը ժողովրդի հարստահարման գործում գերազանցում է իր նախորդին և դաժան հալածանքներ սկսում հատկապես հայ մեծատունների նկատմամբ: Առավել ծանրացավ ժողովրդի վիճակը, երբ Ազիլից իշխանությունն անցավ նրա

⁴ Տե՛ս պրոֆ. Լ. Մ. Մելիսեր-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատ. Գ, Երևան, 1956, էջ 172:

⁵ Տե՛ս «Հիշատակարան աղային արդեան պատմութեան համար», «Կոռնիկ Հայոց աշխարհին», 1862, № 4, էջ 280, Դ. Кикодзе, Ираклий Второй, Тбилиси, 1948, էջ 104:

⁶ Տե՛ս Վ. Բ. Գրիգորյան, Երևանի խանությունը XVIII դարի վերջում (1780—1800), Երևան, 1953, էջ 73:

և իրար ընդդիմ իրար դեմ Միլլիթիմ Մաադրություն ունենալով նվաճել ողջ Իրանը և իրան համար դրամի մեծ կարիք ունենալով, վերջինս սաստկացրեց հարկադատնությունը։ Նախիջևանի հայերի ներկայացուցիչները մեկնում են Թավրիզ՝ Հեյդարի դեմ նորընծա շահին բողոք ներկայացնելու համար։ Շահը իշխանությունից հեռացնում է խանին, սակայն չի պակասեցնում հարկերը։

Հարկահանները կեղեքում էին բնակչությանը ամենադաժան միջոցներով։ Ուլբեր անկարող էին վճարել հարկերը՝ ամատնեցան ի զանս և ի տանջանս, ոմանք ի նոցանէ մեռան ընդ բոք, և ոմանք անպիտանացան յոտից և ի ձեռաց։ ոմանք ի ցաւոց ցնորեցան, և ոմանք խեղանդամ մնացին և ոչ գոյր միջնորդութիւն ազատութեան, զի ամենեքին զիրեանց աղետից հոգային և ոչ ևս էր այլուստ օգնութիւն ստացուածոց, զի ամենեքին աղքատացեալ էին յաւուրց անտի Մէհէմէտ Ղուլի խանին»⁷։

Այս ծանր պայմաններում Հեյդարի փոխարեն շահը նոր կառավարիչ է ուղարկում Նախիջևան։ Վերջինս ազգությամբ վրացի էր՝ Բեհնամ անունով։ Նոր խանի հետ ժամանում են նաև մի քանի ազդեցիկ հայեր, որոնք հեռացել էին Նախիջևանից և գտնվում էին Թավրիզի կողմերում⁸։ Բեհնամ խանը ազատում է հայերին ծանր հարկապահանջությունից, նրանցից զորք հավաքում և հալածում իր թշնամիներին։

Չկամենալով հնազանդվել քրիստոնյաներին հովանավորող խանին, Օրդուբադի մահմեդական բնակչությունը պատրաստվում է արշավելու Բեհնամ խանի վրա։ Վերջինս նրանց դեմ է ուղարկում հայերից կազմված իր զորքը՝ շահկերտցի Ղազարի հրամանատարությամբ։ Սա շուտով պաշարում է Օրդուբադը։ Սակայն անակնկալ վրա է հասնում կաշաբով իր պաշտոնը ետ ստացած Հեյդարկուլին, ցրում է պաշարողների զորքը, Նախիջևանից հալածում Բեհնամ խանին և պատրաստություններ տեսնում վերջ տալու հայերի դիմադրությանը։

Հայերի դիմադրության հիմնական կենտրոնը Շահկերտ գյուղն էր, որի բնակիչների մեծամասնության պղնձագործ լինելու պատճառով ուներ նաև Ղաղանչի (կաթսայագործ) անունը։ Շահկերտցիների ղեկավար Հովհաննես Խանդամիրյանը խելացի, համարձակ մի ռազմիկ էր և մեծ հեղինակություն էր վայելում ողջ գավառում։ 1750 թվականի կեսերին, երբ իմացվում է Հեյդարի դեպի Շահկերտ արշավելու լուրը, Խանդամիրյանը բնակչությանը կարգադրում է տեղափոխվել գյուղից վերև՝ լեռան վրա գտնվող ամրոցը, իսկ 500 հոգու՝ երիտասարդ ու տարեց մարդկանց զենք է բաժանում և պատրաստվում դիմադրության։ Շահկերտի պղնձագործ վարպետները շուտափույթ թնգանոթներ և պղնձե արկեր են ձուլում։

Թավրիզից օգնական զորք ստանալով, Հեյդարը հարձակման է անցնում։ Առաջին ընդհարումները պսակվում են հայերի հաղթանակով։ Շահկերտցիները կարողանում են ետ շարժել դեպի վեր բարձրացող թշնամուն։ Պաշարողները սաստկացնում են թնդանոթաձգությունը և անցնում նոր հարձակման։ Սակայն շահկերտցիներին հաջողվում է, պաշտպանողական քաջարի մարտեր մղելով, ետ վանել Հեյդարի զորքի այս հարձակումները ևս՝ պատճա-

⁷ Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, հատ. Գ, էջ 842—843։

⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 843։

ռելիվ թշնամուն մեծամեծ կորուստներ: Վերջինս ստիպված է լինում հաշտության կնքել հանդամիրյանի հետ⁹:

Ահա այսպիսի խառնակ վիճակի մեջ էր գտնվում Արևելյան Հայաստանի կենտրոնական մասը: Անվերջանալի պատերազմները, հաճախակի միմյանց փոխարինող իշխողների դաժան կամայականություններն ու անհագուրդ հարկապահանջությունը բնակչությանը դրել էին ծանր վիճակի մեջ: Դիմադրողական ուժերը ցրված էին, թույլ և անկազմակերպ:

Նադիր շահի սպանությունից հետո Իրանում ստեղծված անիշխանությունը բացասական հետևանքներ ունեցավ Ղարաբաղի հայ մեկիթությունների համար: Ղարաբաղի հարթավայրերում բնակություն հաստատած քոչվոր ցեղերը, որոնք օգտվում էին լեռնային արոտավայրերից, ձգտում էին ավելի ամուր հաստատվել այդ վայրերում: Զիվանշիր ցեղի առաջնորդ Փանահը Խորասանից բերել է տալիս Նադիրի կողմից այնտեղ գաղթեցված իր ցեղակիցներին, Ադիլ շահից ստանում է խանի տիտղոս, իրեն է ենթարկում հարթավայրի բոլոր քոչվոր ցեղերին և հարձակումներ ձեռնարկում շրջակա բնակավայրերի վրա: Կողոպտած ինչքը առատաձեռն կերպով նա բաժանում էր իր կողմնակիցներին՝ նրանցից հավաքելով զինվորական ուժ¹⁰: Նրա հիմնական նպատակն էր ամրանալ Լեռնային Ղարաբաղում, բայց ամեն անգամ այդ վայրերում ամրություններ կառուցելու նրա փորձերը հանդիպում էին մեկիթների ուժեղ դիմադրությանը: Սկզբում նա ցանկանում էր բերդ հիմնադրել Գարգառ դետի մոտ, Բայաթ կոչված ավերակ քաղաքատեղիում, բայց Գյուլիստանի և Զրաբերդի մեկիթները, միանալով Շիրվանի Հաջի Չելեբի խանի հետ, կարողանում են հալածել Փանահին այդ վայրից: Նույն մեկիթները, միացած Խաչենի Մեկիթ-Ալլահվերդու հետ, հարձակվում և ավերում են նաև Փանահի մեկ այլ բերդը, որ նա սկսել էր կառուցել Թարնակյուր (Տիգրանակերտ) գյուղի ավերակների վրա¹¹: Ղարաբաղում հաստատվելու Փանահ խանի մտադրությունն իրականանում է հայ մեկիթների գոտություն հետևանքով: Վարանդայի Մեկիթ-Հովսեփի կրտսեր եղբայր Շահնազարը սպանում է եղբորը և իր ձեռքը վերցնում իշխանությունը: Մյուս մեկիթները՝ Գյուլիստանի Մեկիթ-Հովսեփը, Զրաբերդի Մեկիթ-Ալլահկուլի Սուլթանը, Խաչենի Մեկիթ-Ծսային, համախմբվում են Շահնազարի դեմ, պաշարում նրա Ավետարանոց բերդը, բայց վերահաս ձմռան պատճառով չկարողանալով գրավել՝ վերադառնում են, ավերելով Վարանդայի գյուղերի մեծ մասը¹²: Եվ ահա, իր իշխանությունը փրկելու համար Շահնազարը օգնություն է խնդրում Փանահ խանից՝ ի տրիտուր բերդի կառուցման համար տեղ հատկացնելով նրան, և Փանահը 50-ական թվականների սկզբներին վերակառուցում է և ամրացնում Ավան յուզբաշու հիմնած Շուշի բերդը¹³: Շատ չանցած Մեկիթ-Շահնազարը փաստորեն դառնում է այդ դաժան, բայց շրջահայաց ու խորամանկ խանի հպատակը: Փանահ խանի հետ նա մասնակցում է Խաչենի Մեկիթ-Ալլահվերդու ամրոցի պաշարմանը, բայց վերջինս

⁹ Տե՛ս Առ, Հայոց պատմություն, հատ. 3, էջ 721—724:

¹⁰ Տե՛ս «История Азербайджана», т. I, Баку, 1958, էջ 337:

¹¹ Տե՛ս Բաճիճի, Խամսայի մեկիթությունները, էջ 48—49:

¹² Տե՛ս Նույն տեղում:

¹³ Տե՛ս «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века», сборник документов, т. II, ч. I, Ереван, 1964, էջ XLI—XLII:

սաստիկ ջարդ է տալիս նրանց և հալածում իր մեկիւթային սահմաններից¹⁴։ Այնուամենայնիվ, Փանահ խանին հաջողվում է սպանել տալ Մելիք-Ալլահվերդուն և նրա փոխարեն մելիք նշանակել իրեն ծախված Միրզախան տնունով նախկին մի պալատիկի¹⁵։

Այսպիսով, պարսից պետության մեջ տիրող անիշխանության, ինչպես նաև մելիքների միջև եղած հակամարտությունների հետևանքով, Ղարաբաղում ստեղծվում է մահմեդական խանություն, որը զգալի դեր է սկսում խաղալ Անդրկովկասի կյանքում։ Ղարաբաղի խանության հիմնադիր Փանահը, իրենից կախյալ վիճակի մեջ դնելով Վարանդայի և Խաչենի մելիքներին, փորձեր է կատարում հպատակեցնելու նաև Խամսայի մյուս երեք մելիքներին։ Սկսվում է պայքարի մի երկարատև շրջան, որի ընթացքում մելիքները հաճախ դաշնակցում են Շամախու Հաջի Զեյբեի խանի, Ղուբայի Ֆաթալի խանի և վրաց թագավորի հետ։ Փանահ խանը իրեն է ենթարկում Դիզակի Մելիք-Ծսալուն, որի իշխանությունը ամենահարավայինն էր ու մեկուսացված իր դաշնակիցներից։ Գյուլիստանի Մելիք-Հովսեփը և Զրաբերդի Մելիք-Հաթամը ստիպված են լինում 60-ական թվականների սկզբներին իրենց հպատակներով հռանալ Ղարաբաղից ու հաստատվել հարևան Գանձակի խանությունում, որտեղից նրանք հաճախակի հարձակումներ են գործում Ղարաբաղի խանի և նրա հպատակների վրա։ 1767 թ. Գյուլիստանի ու Զրաբերդի Մելիք-Խալիլ խանը պարտավորվում է չխառնվել նրանց գործերին¹⁶։ Վերջինս, հետևելով իր հոր օրինակին, շարունակում է մեծացնել Ղարաբաղի մահմեդական բնակչության թիվը՝ ի հաշիվ այլ խանություններից ու Վրաստանից ներգաղթող թափառական քոչվոր ցեղերի¹⁷։

Այսպիսին էր Ղարաբաղի մելիքների վիճակը XVIII դարի 60-ական թվականներին։ Նրանցից ոմանք կիսանկախ էին, ոմանք՝ հպատակ։ Ղարաբաղի նորաստեղծ խանության տերերը, այսուհանդերձ, դեռևս քաղաքական որոշ կշիռ և հեղինակություն ունեին երկրում, ի վիճակի էին պահանջի դեպքում ղինվորական որոշ ուժ դուրս բերել և հարևանների ոտնձգություններից պաշտպանել իրենց տիրույթները։ Դրանով է պայմանավորված այն հանգամանքը, որ հայ ազատագրական շարժման գործիչները որոշ հույսեր էին կապում հայ պետականության այս վերջին մնացորդների հետ՝ քաղաքական և զինվորական որոշակի դեր վերապահելով նրանց Հայաստանի ազատագրման գործում։

Այս ծանր պայմաններում Արևելյան Հայաստանի բնակչությունը ենթարկվում է մի նոր աղետի՝ սկսվում է աֆղան Ազադ խանի արշավանքը։ Օգտվելով Իրանում կենտրոնական իշխանության բացակայությունից, նա ամրապնդում է իր իշխանությունը Ատրպատականում, գրավում է Թավրիզը և 1751 թվականին արշավում դեպի Նախիջևան։ Վճռական ճակատամարտում ջախջախում է Հեյդարկուլի խանին։ Ազադ խանի հետ էր նաև մեզ ծանոթ հավատափոխ վրացի Բեհնամ խանը, որը Հին Զուղայում անձամբ սպանեց Հեյդարկուլիին և կրկին ստանձնեց Նախիջևանի կառավարումը։ Բեհնամ խանը

¹⁴ Տե՛ս Բաճիճի, Խամսայի մելիքությունները, էջ 59։

¹⁵ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 59—60։

¹⁶ Տե՛ս Մովսես Բաղդասարյանց, Պատմութիւն Աղուանից, հատ. Բ, Թիֆլիս, 1907, էջ 111—112։

¹⁷ Տե՛ս Առ, Հայոց պատմություն, հատ. Գ, էջ 795։

նորից հովանավորում է հայ բնակչությանը, որը նախորդ խանի ժամանակ զրկվել էր նույնիսկ եկեղեցական ծեսերը կատարելու իրավունքից¹⁸։

Աղադ խանը մտադրություն ուներ իրեն ենթարկելու նաև Երևանի խանությունը՝ մի բան, որը հակասում էր Քարթլ-Վախթիշի շահերին։ Հետևելով 11-րդ տարած պատրաստություններ է տեսնում Ազադ խանին դիմագրավելու, սակայն Բեհնամ խանի միջնորդությամբ նրանց միջև հաշտություն է կնքվում։

Այս հաշտությունը, սակայն, կարճատև եղավ։ Հաջորդ տարում՝ 1752 թվականի հունիսին Աղադ խանը սկսում է իր հարձակումը Երևանի վրա։ Այս արշավանքը աղետավոր եղավ Արարատյան դաշտի և հատկապես նախիջևանի ու Գողթան գավառի բնակիչների համար։ Կողոպտելով հանդիպած գյուղերը, արշավող զորքերն առաջ շարժվեցին մինչև Արարատյան դաշտ և կարողացան պաշարել Երևանի բերդը։ Շուտով իր զորքի գլուխն անցած, Քանաքեռ է հասնում Հերակլ Թագավորը։ Վճռական ճակատամարտը տեղի է ունենում հուլիսի 28-ին։ Վրացական զորքը, որին միացել էր նաև Երևանի կայազորը, պարտության է մատնում Ազադ խանին։ Նահանջող աֆղանները վերադարձի ճանապարհին թալանում են նախիջևանը և Ագուլիսը։ Ագուլիսի հայերը ոմն Ծսայու գլխավորությամբ, որին Մ. Չամչյանը կոչում է «այլ հզոր և յոխորտ», պատրաստվում են դիմադրության։ Սակայն վատ կազմակերպիչ էր Ծսային։ Ազադ խանի զորքը քաղաք է մտնում ոչ այն տեղից, որտեղից սպասում էին զինված ազուլեցիները։ Քաղաքը թալանվում է, բնակիչների մի մասին հաջողվում է փախչել, մյուս մասը կոտորվում կամ գերի է ընկնում։ Ծսային մի քանի մեծամեծերի հետ թաքնվում է ս. Թովմա Առաքյալի եկեղեցում, սակայն, թշնամին իմանում է նրանց տեղը, կոտորում դռները և սրի քաշում բոլորին¹⁹։ Երեք օր Ագուլիսում մնալուց հետո Ազադ խանի զորքը 12.000 գերիներով հեռանում է իրան²⁰։

Արևելյան Հայաստանը մեծապես տուժում էր նաև հյուսիս-կովկասյան լեռնականների արշավանքներից։ Վերջիններս գլխավորապես ներխուժում էին Վրաստան, երբեմն էլ հասնում էին մինչև Արարատյան դաշտ և ավերածություն սփռելով ճանապարհին, վերադառնում մեծ թալանով։ 1759 թ. Անդրկովկաս է ներխուժում լեզգիների 8.000 հոգուց բաղկացած մի ջոկատ։ Վրաց թագավորներ Թեյմուրազին ու Հերակլին իմերեթիայի Սողոմոն թագավորի օգնությամբ հաջողվում է ետ մղել լեզգիներին²¹։ Հաջորդ տարում լեզգիների արշավանքին ենթարկվեց նաև Արարատյան երկիրը։ Լեզգիները սկզբում ներխուժում են Քանաքեռ և գերի են վերցնում մի քանի հոգու։ Երևանցիները, որոնք Հերակլի կողմից նախապես զգուշացված էին, հարձակվում են լեզգիների վրա, մեծ կորուստներ հասցնում նրանց և ազատ արձակում գերիներին։ Մի քանի օր հետո լեզգիները Աշտարակի և Օշականի կողմից մոտենում են էջմիածնին, պաշարում Հաջիդարա գյուղը։ Հետո էջմիածնի հյուսիսային կողմով գնում են Սև ջրի ակունքները, գիշերում այնտեղ և մյուս օրն անցնում Արաքսը։ Սկզբում հարձակվում են Փարչենիսի վրա, բայց չկարողանալով

¹⁸ Առ, Հայոց պատմություն, հատ. 3, էջ 725։

¹⁹ Տե՛ս Մ. Չամչյան, Պատմություն հայոց, հատ. 9, էջ 854։

²⁰ Տե՛ս Մ. Խաչիկյան, Սուգ և կոծ ի վերայ գիւղաքաղաքին Ագուլեայ որպիսի լինիլն, «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1886, 22 փետրվարի, էջ 729—730։

²¹ Տե՛ս Հակոբ Շամախցի, Թուղթ առ Քրիստոսազոր արքայն Վրաց Հերակլ վասն ասպատակելու լեզգեացն յերկիրս մեր, Մատենադարան, ձեռագիր № 2911, էջ 101ր։

դրավել այն, ուղղվում են դեպի Դարաքյանդ, որտեղ ամրացել էին բազմաթիվ հայեր և ադրբեջանցիներ, լեզգիները գրավում են ամրոցը, գերում բոլորին, կողոպտում ամեն ինչ և վերադառնում: Երևանի խանի խնդրանքով Հերակլը հարձակվում է լեզգիների վրա և ազատում գերիներին²²:

Դրանից հետո էլ շարունակվում էին այդ ավերիչ արշավանքները, որոնցից ամենից ավելի տուժում էր Վրաստանը: Տնտեսապես քայքայված այդ երկիրն ի վիճակի չէր այլևս կազմակերպելու հուսալի դիմադրություն, ուստի վրաց թագավորները որոշում են օգնություն ստանալու համար դիմել հյուսիսի հզոր հարևանին՝ Ռուսական պետությանը: Այդ նպատակով 1760 թվականին Ռուսաստան է մեկնում Թեյմուրազ II թագավորը:

Ստեղծված ծանր կացությունից դուրս գալու հույսը Ռուսաստանի հետ էր կապում նաև ամենայն հայոց կաթողիկոս Հակոբ Շամախեցին, որը 1760 թվականի հուլիսին հատուկ կոնդակ է գրում Ելիզավետա կայսրուհուն և նկարագրելով լեզգիների արշավանքի հետևանքով Վրաստանին ու Հայաստանին հասած մեծամեծ հարվածները՝ եկեղեցիների ավերվելը, բնակավայրերի սոսայացումն ու քրիստոնյաների տառապանքները, խնդրում է ընդառաջել Թեյմուրազ թագավորին: Կոնդակում գրված է. «Եւ մի անտես և անյոյս առնիցէք զմեծահաւատ արքայդ այդ եկեալդ առ ոտս Ձեր և զմեզ աստի աղաչօղս, այլ որպէս հոգայք զՁեր օրհնեալ և բարգաւաճեալ աղգդ, խնդրեմք նոյնոյէս զազգս մեր ողորմելի և զաղգն վրաց հոգալ, վասն զի մեք ևս եմք հանապաղ աղոթօղք սակս հաստատութեան թագաւորութեանդ Ձերոյ»²³:

Չնայած կաթողիկոսը հնարավորություն չի ունեցել կոնդակն առաքելու հասցեատիրոջը²⁴, այսուհանդերձ այն մի կարևոր վավերագիր է ուսական արքունիքի հետ էջմիածնի հարաբերությունների և, ընդհանրապես, հայ աղառագրական շարժման վերաբերյալ: Կոնդակն անտարակույս գրված է վրաց թագավորների խորհրդով և կասկածից վեր է, որ Թեյմուրազ II-ը ուսական իշխանություններին հայտնած պետք է լինի հայոց կաթողիկոսի տրամադրությունների ու դիրքորոշման մասին:

Հակոբ Շամախեցու հաջորդ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը ավելի և՛ ունեղուն և՛ գործնական քայլերի դիմեց էջմիածնի և ուսական արքունիքի միջև կապ հաստատելու ուղղությամբ: Դրա համար առիթ ծառայեց ուսահայերի թեմը էջմիածնի կաթողիկոսությանը ենթարկելու խնդիրը: Ռուսահայոց հոգևոր առաջնորդը, սովորաբար, նշանակվում էր էջմիածնի կաթողիկոսների կողմից: 1749 թվականից, սակայն, այդ կարգը խախտվում է և ուսահայերը մտնում են Գանձասարի կաթողիկոսի վիճակի մեջ: Այդ դրությունը շարունակվում է 17 տարի: 1766 թվականին Սիմեոն Երևանցին էջմիածնում գումարում է եպիսկոպոսական ժողով, որտեղ որոշվում է այդ առթիվ հատուկ գրությամբ դիմել Եկատերինա II կայսրուհուն ու նրա որդի Պավել Պետրովիչին: Կաթողիկոսի կոնդակը (գրված 1766թ. օգոստոսի 1-ին) Ռուսաստան է տանում էջմիածնի միաբան Դավիթ վարդապետը:

²² Տե՛ս Հակոբ Շամախեցու «Թուղթ առ մեծազօր Հերակլ արքայն Վրաց՝ վասն ազատելոյ զգերիսն, օրհնութիւն և շնորհակալութիւն և իրիշայ վասն երկրիս», Մատենադարան, ձեռագիր № 2911, էջ 102ա:

²³ Թատենադարան, ձեռագիր № 2911, էջ 99բ, տե՛ս նաև «Դիւան հայոց պատմութեան», Գ. Թիֆլիս, 1894, էջ 121:

²⁴ Տե՛ս А. Р. Иоаннисян, Иосиф Эмин, Ереван, 1946, էջ 73—75:

Նկատերինա II-ը սիրալիր ընդունելություն է ցույց տալիս կաթողիկոսի պատվիրակին և 1768 թվականի հուլիսի 30-ի հրովարտակով վերականգնում է չմիաժնի իրավունքները ռուսահայության նկատմամբ: Հրովարտակի մեջ Նկատերինա II-ը հատուկ նշում է, որ հետևելով նախորդների՝ Պետրոս Մեծի և Նկատերինա Ալեքսեևնայի օրինակին, խոստանում է բոլոր հայերին, առավելապես Ռուսական կայսրության սահմաններում հաստատվածներին, սլահել իր բարձրագույն կայսերական հովանավորության ներքո²⁵:

Ռուսական կայսրուհու հայտարարությունը մեծ ոգեորություն առաջացրեց էջմիածնում: Սիմեոն Երևանցին նրա պատվին հեղինակեց հատուկ մաղթանք, որն այնուհետև կատարվում էր հայկական եկեղեցիներում շուրջ մեկ ու կես դար²⁶:

Սիմեոն Երևանցու և Նկատերինա II կայսրուհու փոխանակած գրությունները սկիզբ դրեցին այն կապերին, որոնք հետագա տասնամյակների ընթացքում զորացան՝ ի նպաստ Արևելյան Հայաստանի ազատագրման գործին:

2. ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՀՆԴԻԱՀԱՅ ԿԵՆՏՐՈՆԸ: ՀՈՒՍԵՓ ԷՄԻՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ազատագրական շարժման իրենց ակտիվ մասնակցությունը բերեցին նաև Հնդկաստանում հաստատված հայերը, որոնց թիվը XVIII դարի ընթացքում զնալով մեծանում էր: Այդ ժամանակ հայկական կազմակերպված դուղութներ կային Հնդկաստանի Մադրաս, Կալկաթա, Սուրատ, Բոմբեյ, Հայդարաբադ, Դեհլի, Չիլլա, Մուրշիդաբադ և այլ քաղաքներում: Հնդկահայերի քանակի մասին որոշակի տվյալներ չեն պահպանվել: մոտավոր հաշվումներով այն չպետք է պակաս լիներ 10 հազար մարդուց²⁷:

Հնդկահայերի հիմնական զբաղմունքը առևտուրն ու արհեստներն էին: Առանձնապես բարձր դիրքի էին հասել հնդկահայ առևտրականները, որոնց գործունեության համար Հնդկաստանում ստեղծված էին նպաստավոր պայմաններ: Եվրոպական դրամատերերը դեռևս չէին կարողացել տիրել ողջ Հնդկաստանին և պայքարի մեջ էին ինչպես միմյանց, այնպես էլ կիսանկախ հնդկական իշխանների հետ: Հայ առևտրականները վայելում էին հնդիկ իշխողների վստահությունը և նրանցից ստացել էին մի շարք արտոնություններ: Նրանց առջև բաց էին ինչպես Հնդկաստանի ծովափնյա, այնպես էլ հեռավոր վայրերի շուկաները: Առևտրական պայմանագիր ունենալով անգլիական «Արևելա-հնդկական» ընկերության հետ, հայերը միաժամանակ օգտվում էին այդ ընկերության ընձեռած պայմաններից՝ կարող էին երթևեկել անգլիացիների ազդեցության տակ գտնվող շրջաններում և իրենց ապրանքները փոխադրել անգլիական նավերով: Հայ մեծահարուստ վաճառականներից ոմանք էլ ունեին իրենց սեփական նավերը և նավարկում էին եվրոպական հրկրների դրոշներով²⁸:

²⁵ «Դիան հայոց պատմութեան», գիրք 7, Թիֆլիս, 1894, էջ 81Թ:

²⁶ Г. Эзов, Начало сношений Эчмиадзинского патриаршего престола с русским правительством, Тифлис, 1901, էջ 5—8:

²⁷ «Փորձ», Թիֆլիս, 1881, № 2, էջ 6:

²⁸ St. M. J. Seth, Armenians in India from the earliest times to the present day, Calcutta, 1937, էջ 581: